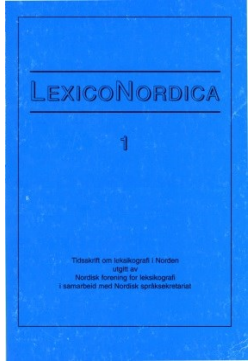

LexicoNordica

Titel:	Aspekter af ordbøgers samfundsmæssige betydning	
Forfatter:	Knud Troels Thomsen	
Kilde:	LexicoNordica 1, 1994, s. 139-147	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive	

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Knud Troels Thomsen

Aspekter af ordbøgers samfundsmæssige betydning

In this paper the assumption is put forward that a precondition for a dictionary to obtain a position of importance in a speaking community is that the users regard the dictionary as an **authority**. Furthermore it is assumed that five aspects of comprehensive monolingual dictionaries are of specific interest to the public. The aspects are: the dictionary as: 1. a description of **language usage**, 2. a **topic of discussion**, 3. a **knowledge base**, 4. a **period picture** and 5. a **learning device**. In an attempt to define the factors which are necessary for the dictionary to become an authority with respect to the aspects, each aspect is related to the authority demand.

0. Indledning

Jeg vil i denne artikel komme ind på fem punkter, som dels viser, hvorledes betydningsordbøger har betydning for samfundet, dels, som en konsekvens heraf, hvorledes ordbøger skal være udformet for at få betydning i et samfund. De fem punkter er følgende:

1. Ordbogen som normerende faktor
2. Ordbogen som debatskabende middel
3. Ordbogen som videnbase
4. Ordbogen som kulturhistorisk tidsbillede
5. Ordbogen som middel til fremmedsprogsindlæring

Inden jeg går over til at beskrive, hvorledes disse punkters betydning ytrer sig i praxis, vil det være på sin plads at præcisere, hvad der i denne sammenhæng skal forstås ved begrebet **betydning**.

Man kunne stille spørgsmålet: Hvornår får noget betydning for noget andet? Dette spørgsmål vil jeg besvare med, at for at noget kan få betydning, må det have en form for **autoritet**. Skal ordbøger tillægges en samfundsmæssig betydning, må det samtidig betyde, at de af samfundet tillægges en vis grad af autoritet. Denne kan, som det vil fremgå, være positiv eller negativ.

1. Betydning 1: Ordbøger som normerende faktor

1.1 Normbegrebet

Normbegrebet er en tvedelt størrelse. På den ene side kan 'norm' forstås som noget **præskriptivt**, på den anden som noget, der er

normalt Coseriu (1971:67ff). Dermed være ikke sagt, at der ikke kan være sammenfald i de to betydninger. Ofte vil det formentlig være sådan, at det, der er normalt, også vil blive opfattet som normativt. Om brugeren altid er sig denne skelnen mellem normativitet og normalitet bevidst, tør jeg ikke dømme om, men der er ingen tvivl om, at normbegreberne spiller en afgørende rolle for brugerens vurdering af en given ordbogs kvalitet.

1.1.1 Autoritet som norm

En ordbog kan tildeles normativitet på to måder: Enten kan den på forhånd være konciperet og kompileret som en normativ ordbog, hvilket pr. automatik vil gøre ordbogens oplysninger normative, eller den kan blive brugt som en norm, også selv om den ikke explicit er tildelt en normerende rolle. Men uanset hvorledes ordbogen er kommet til at spille en normerende rolle, må normtilskrivningen bero på, at nogen tillægger ordbogen en grad af **autoritet**.

Når en bruger henvender sig til en ordbog for at få et svar på noget, han/hun er i tvivl om, og tager oplysningen til sig, betyder det, at brugeren anerkender ordbogen som en positiv autoritet. Det er dér brugeren går hen for at få noget at vide. Måske lader han/hun sig endda korrigere, og i så tilfælde tillægger man ordbogen **større autoritet** end sig selv. Det er måske også værket, man henviser til, når man vejleder andre eller skal have afgjort sproglige tvister. Dvs. her mener man, at ordbogen er så stor en autoritet, at man også vil **forpligte andre** med dens udsagn.

I det omfang en bruger betingelsesløst godtager ordbogens oplysninger som autoritative, træder brugerens egen opfattelse af sproget aldeles i baggrunden. Brugeren tager ikke stilling til, hvad han/hun anser for at være **normalt**, men anser formentlig ordbogens udsagn for at være en normativ beskrivelse af det normale. Anderledes forholder det sig med den bruger, der tilkender ordbogen autoritet, fordi han/hun har opfattelsen af, at det er det normale, der beskrives. Den situation opstår, når brugeren kan identificere sig med ordbogens oplysninger. Også her er der set fra brugerens position tale om et sammenfald mellem **normalitet** og **normativitet**.

I de nævnte tilfælde kan vi tale om, at ordbogen anses for at være en autoritet, som sætter en norm, dvs. ordbogen dominerer brugeren. Ordbogen har fået en **positiv autoritet**.

1.1.2 Norm som autoritet

Hvis brugeren ikke kan identificere sig med ordbogens udsagn, kan relationerne mellem normalitet og normativitet hverken være sam-

menfald eller manglende normalitetsopfattelse, tværtimod. I det tilfælde, hvor den manglende autoritetstilskrivning er begrundet i, at brugeren mener, ordbogen giver fejlagtige og/eller mangelfulde oplysninger, dominerer brugerens normalitetsopfattelse over ordbogens. Brugeren kan ikke betragte ordbogen som en positiv autoritet, når dens beskrivelse af, hvad der er normalt, ikke stemmer overens med brugerens egen, og konsekvensen er, at han/hun sætter sin egen autoritet over ordbogens. Beslægtet hermed er den situation, hvor brugeren ikke kan genkende eller genfinde sit eget sprog, eller hvor beskrivelsen af det sprog, han/hun er vant til at bruge, er negativt vurderet, for her vil brugeren formentlig være tilbøjelig til at afvise bogens som ordbog over sproget, da den jo alligevel kun beskriver enten 'de fines' eller 'de andres' sprog. Det samme vil formentlig gøre sig gældende, hvis ordbogens metasprog ligger for langt væk fra det, brugeren er vant til.

I disse tilfælde kan vi sige, at brugeren dominerer ordbogen, idet han/hun tillægger sin egen normalitetsopfattelse større vægt end ordbogens og derved tillægger sig selv større autoritet end ordbogen. Ordbogen har fået en **negativ** eller slet ingen autoritet.

Konklusionen på dette må være, at hvis vi ønsker, at en ordbog skal være positivt autoritativ, så skal der være et meget nøje afstemt forhold mellem brugergruppe(r) og arten og mængden af præsenterede oplysninger.

1.2 Betydningsordbogen som debatskabende middel

Dette punkt hænger sammen med det foregående, for så vidt som det er ordbogens oplysninger eller mangel på samme, der giver stof til debat.

1.2.1 Debat blandt fagfolk

En større etsprogs betydningsordbog sigter som regel mod at beskrive et sprogs ordforråd inden for en given periode. Til det formål er der brug for et beskrivelsesapparat, et metasprog. Dette er naturligvis i sig selv en kilde til diskussion, og i det omfang en ordbog blot overtager et metasprog fra den lexicografiske tradition, kan det medføre diskussion af, hvorfor dette og hint ikke er blevet ændret. Det kan være frugtbart, men behøver ikke være det, da mange faktorer kan være skyld i manglende ændringer. Langt mere interessant synes den situation at være, hvor en ordbog søger at gå nye veje ved at foretage begrundede ændringer i metasproget. (Dette forudsætter imidlertid, at der er tid (og råd) til at foretage det udredningsarbejde, der skal til, idet ændringer i metasproget enten forudsætter udarbejdelsen af et nyt

fra grunden, eller forudsætter at det nye passer ind i det gamle). Men i det omfang et nyt eller ændret metasprog bygger på ny erkendelse af sproget, vil det, når den første overraskelse har lagt sig, tvinge lexikografer til at sammenholde det gamle med det nye og derved fremkalde den faglige debat, som udvikler faget og fører til nye erkendelser.

1.2.2 Debat uden for fagkredse

En ordbog behøver imidlertid ikke kun afføde diskussioner på bjerget. Selv om diskussionerne uden for fagkredse ikke optager den store plads i massemedierne, endsiges giver anledning til større revolutioner, bør fænomenet nævnes som en målelig effekt. For så vidt angår en stor etsprogs betydningsordbog, især hvis den samtidig anses for at være en nationalordbog, vil der være anmeldelser i alle større dagblade, ligesom der formentlig vil være en del læserbrevsaktivitet. Denne aktivitet kan i sig selv virke befordrende på diskussionslysten og aftvinge indlæg, der belyser mange forskellige aspekter af ordbøgers indflydelse på samfundet, se fx Bergenholtz (1993).

Hvad er det så for emner, der diskuteres i massemedierne? Som det fremgår af Bergenholtz (1993), er det i de korte omtaler for brugere for almene etsprogs betydningsordbøgers vedkommende især ordbogens forhistorie, lemmaselektionen, retskrivning og udtale, der nævnes. Det samme gør sig gældende i såvel de korte som de udførlige anmeldelser for brugere, men hertil kommer så sammenligninger med andre ordbøger og grammatik, hvorimod semantik og ordgrupper ikke nødvendigvis er genstand for behandling. Vigtigt er det imidlertid, at der for disse typer gives en samlet bedømmelse, da denne principielt indebærer en perspektivering af kritikpunkterne.

For lexikografen er disse to sidste kategorier, altså de egentlige anmeldelser, de vigtigste, da de giver et fingerpeg om, hvad der forventes af en ordbog.

Konklusion: For ordbogsredaktøren drejer det sig selvfølgelig ikke om at stille en eventuel anmelder tilfreds, men om at både lemmaselektion og beskrivelse af lemmaernes liv foregår på et grundlag, som er afledt af formålet med ordbogen. Og jeg vil mene, at ordbogskritikken netop har en mission i, dels at påpege eventuelle inkonsekvenser mellem formål og udførelse, dels, som en konsekvens heraf, at mane redaktionen til eftertanke.

1.1.3 Ordbogen som videnbase

Uanset om man er fagmand eller lægmand, vil en god almen betydningsordbog give en oplysninger om sproget, som man ikke kendte i forvejen, eller som man havde en anden opfattelse af. Men for at

kunne formulere sikre udsagn om sproget kræves, dels at der står store datamængder til rådighed, dels at man råder over midler til at strukturere disse datamængder.

a. For fagfolk gælder det groft sagt dels om at få leveret en mængde betydningsforklaringer/-adskillelser af en sådan præcision, at de er operationelle i forhold til beslægtede udtryk, dels om at få udsagn om sprogets brugsrestriktioner i en struktureret form, der bygger på et metasprog af indbyrdes definerede begreber, så man ved, hvad de enkelte oplysningstyper i ordbogsartiklerne udsiger, dels om at få dokumentation for eller illustration af det. Når disse forudsætninger er opfyldt, får ordbogen funktion af en **registrant over en given sprogtilstand**. Desuden skulle den også gerne være fagmanden en kilde til overraskende udsagn om hans/hendes eget sprog.

b. Som for fagmanden vil den horisontudvidende funktion for lægfolk bero på de personlige forudsætninger, men ordbogen skal opfylde i hvert fald eet meget væsentlig kriterium for at kunne få denne funktion for den læge: **Brugeren skal gide/ønske at læse den!** Dette forudsætter imidlertid, at den for det første skal være formuleret i et enkelt og utvetydigt sprog, og at den for det andet skal foretage en enkel og utvetydig betydningsadskillelse.

Men er det ikke to uforenelige krav, der er tale om, når der på den ene side kræves megen (faglig) præcision og på den anden side enkelhed og utvetydighed for den læge?

Nej, ikke nødvendigvis. Dette vedrører i grunden spørgsmålet om, i hvilket omfang den nødvendige videnskabelige akribi skal komme til udtryk i (primært) betydningsbeskrivelsen. I ODS har det eksempelvis været god tone at tilstræbe en meget høj nøjagtighed i beskrivelsen ved at tage en række forbehold i form af parenteser, attribueringer eller forklarende indskud:

Ex: Tennis

boldspil (i sin nuværende form stammende fra England og indført i 1880'erne), der spilles på en særlig indrettet bane af 2,3 ell. 4 deltagere, delt i to partier, med smaa, lette gummibolde, der slaas frem og tilbage mellem partierne v. hj. a. ketsjere.

Ex: Lanse

(især mil.) kaste ell. (især) stødvaaben, bestaaende af en od på et langt (træ)skaft, i ældre tid anv. som baade rytter- og fodfolksvaaben, i nyere tid som stødvaaben i rytteriet (i Danmark afskaffet 1842); ogs. om lign. vaaben til turnering, karruselridt olgn.

Har det så betydet, at man får god information om udtrykket? Både ja og nej. Den store detaljerigdom giver alt andet lige masser af infor-

mation om, hvad 'tennis'/'lanse' er, men det sker på bekostning af ting. I ex 'Tennis' består der en alvorlig risiko for, at brugeren kan miste overblikket over artiklen: Dels er ikke-denotative og sagen uvedkommende oplysninger sneget ind i betydningsbeskrivelsen (*indført ...*), dels er der benyttet en meget kringlet syntax, der gør det vanskeligt umiddelbart at relatere de forklarende indskud til det rette led. I 'Lanse'-artiklen, hvor de samme forhold gør sig gældende, skelnes ydermere mellem såvel nyere og ældre tid som anvendelsesformålet. Dette i kombination med forbeholdene (*især..*) resulterer i en falsk nøjagtighed, som for så vidt er oplysende, men som samtidig er hæmmende. Med det sidste mener jeg, at brugeren kan komme i tvivl om, hvorvidt han/hun må bruge *lanse*, såfremt det drejer sig om *fodfolk i nyere tid*, hvad der så end skal forstås ved det? Sagt med andre ord kan en stor tæthed af detaljer virke stærkt restringerende for sprogbrugeren, så han/hun måske ikke tør bruge udtrykket, fordi det virker for præcist. Sammenlignes beskrivelsen af 'lanse' med beskrivelsen af 'spyd', kan det således være vanskeligt at foretage en skelen:

Ex: Spyd

*et især i ældre tid ell. blandt primitive folk brugt kaste- ell. stød-
vaaben, bestaaende af en od, spids (af ben, sten, metal osv.) paa
enden af et langt, slankt skaft (af træ) (...)*

Begge artikler anvender "stød- eller kastevaaben bestående af træskaft med en od" som differentierende middel om selve genstanden. Og det giver reelt en meget ringe grad af differentiering.

Det er således ikke nødvendigvis en fordel at bringe en stor mængde enkeltstående oplysninger i en betydningsbeskrivelse. Tværtimod bør betydningsbeskrivelsen kun lige indeholde nok til, at brugeren kan identificere begrebet entydigt og differentiere det fra beslægtede begreber. Der er til gengæld intet andet end pladsøkonomien til hinder for, at lexikografen kan give en række andre oplysninger om genstanden, det skal bare ikke gøres i det felt, der vedrører selve betydningsbeskrivelsen.

Konklusion: Lexikografen skal tilstræbe en høj grad af sandhedsværdi og nøjagtighed, men han skal også fremsætte prægante udsagn om den typiske brug, uden at tage mange forbehold og **uden at lade betydningsbeskrivelsen dominere eller anfægtes af særtilfælde.**

Der kan og skal meget nøje skelnes mellem denotativ betydningsbeskrivelse (hvad er x?) og andre oplysninger om ordet.

Der skal anvendes en enkel syntax uden for mange attribueringer og indskud.

Betydningsbeskrivelse og begrebsdefinition skal om muligt ske på ordfeltsbasis for at tilsikre, at beslægtede begreber betydningsadskilles hensigtsmæssigt og rent, og for at sikre et konsistent og konsekvent henvisningssystem.

Lexikografen skal være ærlig over for sine datamængder og redeligt give en beskrivelse af sprogets liv. Dvs., at selv om lexikografen finder udtryk, som han/hun ud fra gængs opfattelse vil betegne som fejlagtige eller umulige, skal han/hun meget nøje overveje følgerne af enten ikke at beskrive disse eller beskrive dem som fejlagtige. For i modsat fald vil ordbogen næppe komme til at kolportere ny viden om sproget.

1.1.4 Ordbogen som kulturhistorie/tidsbillede

Mens betydningsbeskrivelserne afspejler vor viden om verden, kan man sige, at sprogbrugsmarkeringerne afspejler vor viden om sproget. Og vor viden om sproget er generelt farvet af vore egne holdninger til, hvad der "rigtigt" eller "forkert". Der ligger allerede i udvalget af lemmata et styrende instrument for, i hvilket omfang ordbogen afspejler den tid, den skulle beskrive. Enhver begrænsning af udvalget resulterer selvfølgelig også i begrænsning af ordbogen som kildemateriale til et tidsbillede. Dette gælder naturligvis også for niveauet sublemmaer/ordbetydninger. Mere direkte kommer det kulturhistoriske moment frem i sprogbrugsmarkeringerne, da disse indeholder **vurderinger** af sproget. Her kommer lexikografen for alvor på pinebænken, for godt nok er dennes ultimative kriterium i alle henseender egen sprogforfølelse, men i de tilfælde, hvor der er uoverensstemmelse mellem lexikografens forfølelse og den faktiske brug, må lexikografen være i stand til at nedtone eller måske helt se bort fra egen sprogforfølelse. I modsat fald vil ordbogens kulturhistoriske dimension være indskrænket væsentligt. Men for at lexikografen ikke skal stå på herrens mark, når disse vurderende afgørelser skal træffes, må der som tidligere nævnt forefindes et nøje defineret apparat af indbyrdes definerede begreber, der på den ene side er differentierende nok til at fange stort set alle forekomster, på den anden side simpelt nok til at give lexikografen reel vejledning.

Mindre iøjnefaldende, men af afgørende betydning for lemmasektion og sprogbrugsmarkering, er dokumentationsmaterialet. Derfor er dokumentationsmaterialets sammensætning alfa og omega for ordbogens kvalitet. Stillet på spidsen kan man sige, at hvis ikke et udtryk findes i det tilladte dokumentationsmateriale, vil det ikke blive beskrevet i ordbogen. Ordbogens sigte og belægsmaterialet hænger således nøje sammen, og her som på andre punkter må det gælde, at en

redaktions animositeter mod eller præferencer for bestemte former for kildemateriale, forfattere ol., især når modviljen eller præferencen ikke er sagligt begrundet, er gift for ordbogens kvalitet.

Dokumentationen tjener ud over formålet med at give materiale til undersøgelse af sproget også det formål at levere materiale til citater i selve ordbogsartiklerne. Også her må det gælde, at lexicografens personlige opfattelse må vige, hvis materialet går imod den. Skal ordbogen levere vidnesbyrd om en bestemt tid, må den tillades at bringe genuint materiale fra tiden.

Konklusion: Ordbogens kulturhistoriske funktion forudsætter et meget stort og bredest muligt sammensat kildemateriale, som kan beskrives på grundlag et sagligt defineret metasprog, der hjælper lexicografen til at abstrahere fra egne forudfattede meninger og som fremmer lexicografens ærlighed over for stoffet. Dermed skulle det sikres, at man ved hjælp af ordbogen kan få et meget omfattende og tillige ærligt indtryk af et samfunds kulturelle stade inden for mange dele af samfundet. Endelig kan genuint materiale bidrage til at forklare et udtryks nyere etymologi.

1.1.5 Ordbogen som middel til fremmedsprogsindlæring

Jeg vil her postulere, at det er af overordentlig stor samfundsmæssig betydning, når en stor etsprogs ordbog har taget den mistelten i ed, der hedder fremmedsprogede brugere. Dels fordi det jo fremmer forståelsen for sproget og kulturen blandt de fremmedsprogede, dels fordi gode ordbøger formentlig kan skærpe interessen for et andet sprog og dets kultur. Jo lettere disse ting kan tilegnes, jo snarere vil fremmedsprogede også give sig i kast med det.

Om en stor etsprogs betydningsordbog bør have fremmedsprogede brugere som primær målgruppe, ved jeg ikke. Men netop denne type ordbøger påkalder sig meget stor interesse fra fremmedsprogede brugere, som forsøger at lære det sprog, ordbogen beskriver. Jeg vil ikke her agitere for eller imod at inddrage fremmedsprogede brugere i ordbogens målgruppe, men alene påpege nogle ting, som er væsentlige for, at en fremmedsproget bruger af en etsprogs betydningsordbog kan få gavn af den til sprogproduktion. For det første skal man gøre sig klart, at det er et supplement til ordbogens sigte, som har væsentlige følger for ordbogens udformning. For det andet skal det selvfølgelig kunne aflæses, hvad der er sprogligt **tilladt**, men nok så vigtigt også, hvad der **ikke er tilladt**. Dette indebærer, at der udarbejdes et beskrivelsesapparat, der kan forklare typisk brug af sproget på en sådan måde, at det enten er formuleret direkte, hvad der er tilladt og hvad ikke, fx i form af valensangivelser og markører for

sprogbrugsrestriktioner, eller at brugeren kan slutte sig til det, fx i form af illustrerende eksempler. For det tredje skal **faste ordgrupper** registreres på en sådan måde, at de kan søges på en indlysende måde, helst også så de 'kontaminerede' faste ordforbindelser til en vis grad gøres søgbare, fx: brændt barn lugter ilde (for: brændt barn skyr ilden). Og som et meget vigtigt punkt, skal der være et stærkt udbygget **henvisningssystem**, der dels henviser fra beslægtede simplicia til ordgrupper, herunder især til faste udtryk bestående af ordgrupper, dels henviser til andre beslægtede udtryk som synonymmer, delsynonymer, antonymer o.l. Desuden er det meget vigtigt for den fremmedsprogede bruger at få viden om, hvorledes **orddannelse** fungerer på ordbogssproget, da det er en væsentlig faktor i sprogproduktionen, der binder syntax, morfologi og semantik sammen. Endelig skal vi ikke glemme **udtalen**, som ikke mindst i dansk ofte ligger meget langt fra skriftsproget.

Lad mig slutte af med at sige, at jeg bevidst har undladt at tage stilling til et for eller imod dikotomien normativitet/deskriptivitet, da begge principper i **rendyrket form** vil resultere i ubrugelige ordbøger. Derfor vil en ordbog i realiteten altid kunne indordnes på en skala med disse to principper som de absolutte extremer.

Litteratur

- Bergenholtz, Henning 1993: Ordbøger skal anmeldes af fagfolk. Foredrag afholdt i LEDA 8.11.1993. I: *LEDA-Nyhedsbrev nr. 14*, februar 1994.
- Coseriu, E. 1971: *Sprache. Strukturen und Funktionen. XII Aufsätze zur allgemeinen und romanischen Sprachwissenschaft*. Hrsg.: Uwe Petersen. Tübinger Beiträge zur Linguistik 2, 53–72.
- ODS: *Ordbog over det Danske Sprog* 1–28, udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1919–55.

